

mevzu

sosyal bilimler dergisi | journal of social sciences

e-ISSN 2667-8772

mevzu, İslamî İlimler Özel Sayısı/ Special Issue on Islamic Sciences 2023, s. Ö1: 189-211

Hammâd er-Râviye: Râviliği ve Edebî Tenkitçiliği

Hammâd al-Râwiya: Narrator and Literature Criticism

Hüseyin ERSÖNMEZ

Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş İstiklal Üniversitesi,

İslami İlimler Fakültesi, Arap Dili ve Belâgatı Anabilim Dalı,

Assist. Prof., Kahramanmaraş İstiklal University,

Faculty of Islamic Sciences, Department of Arabic Language and Rhetoric,

Kahramanmaraş, Turkey

huseyin.ersonmez@istiklal.edu.tr

ORCID: 0000-0002-7875-9960

DOI: 10.56720/mevzu.1310078

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 5 Haziran / June 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 11 Ağustos / August 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Ekim / October 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Özel Sayı / Special Issue

Atıf / Citation: Ersönmez, Hüseyin. "Hammâd er-Râviye: Râviliği ve Edebî Tenkitçiliği". *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, Ö1: İslamî İlimler Özel Sayısı (Ekim 2023): 189-211. <https://doi.org/10.56720/mevzu.1310078>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/mevzu> | <mailto:mevzusbd@gmail.com>

Copyright © CC BY-NC 4.0

Öz

Eski Arap şiiri ilk zamanlar sözlü olarak muhafaza edilirken Emevî dönemi sonları, Abbâsî dönemi başlarında bu şiirlerin tedvinine geçilmiş, özellikle de Basra ve Kûfe şehirleri şiir rivayetinde daha çok önem verilen ilim merkezleri haline gelmiştir. Kûfe’de şiir rivayetinin öncülüğünü Hammâd er-Râviye (öl. 160/776-77 [?]) yaparken Basra’da Halefu’l-Ahmer (öl. 180/796 [?]) daha çok ön plana çıkmıştır. Bu bağlamda ele alınan bu çalışmada eski Arap şiirinin intikalinde önemli rol oynayan râvilerden birisi olan Hammâd er-Râviye’nin râviliği, rivayetlerinin sıhhati, kendi dönemindeki konumu ve edebî tenkitçiliği ele alınmıştır. Bu anlamda ilk olarak Hammâd’ın hayatı ve ilmî kişiliği hakkında bazı genel bilgiler verilmiştir. Daha sonra Hammâd’ın eski Arap şiirinin intikalindeki rolüne temas edilmiş, kendisiyle ilgili yapılan olumlu ve olumsuz eleştiriler aktarılmıştır. Bu konuda öne çıkan bazı rivayetler ele alınarak değerlendirmeler yapılmıştır. Buna göre Hammâd’a yapılan ithamların başlıca sebeplerinden birisinin Basra-Kûfe çekişmesinden kaynaklı olabileceği gibi Hammâd’ın Emevîlere karşı meylinin de bu ithamlara maruz kalmasının nedenlerinden birisi olduğu söylenebilir. Buna ek olarak aktarılan rivayetlerdeki bazı tutarsızlıklara dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Son olarak ise Hammâd’ın muallakaya dair tespitleri üzerinden edebî tenkitçiliği incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Şiir, Râvi, Rivayet, Edebî Tenkit, Hammâd er-Râviye.

Abstract

The old Arabic poetry was preserved orally in the early times, at the end of the Umayyad period and the beginning of the Abbasid period, these poems were written down. Especially the cities of Basra and Kufa became centres of knowledge where the narration of poetry was given importance. While Hammâd al-Râwiya (d. 160/776-77 [?]) was the pioneer of poetry narration in Kufa, Khalaf al-Ahmar (d. 180/796 [?]) was more prominent in Basra. In this study, the narratorship of Hammâd al-Râwiya, one of the narrators who played an important role in the transmission of ancient Arabic poetry, the correctness of his narrations, his position in his own period and his literary criticism are discussed. In this context, firstly, some general information about Hammâd’s life and scientific career is given. Later, the role of Hammâd in the

transmission of ancient Arabic poetry has been touched upon, and positive and negative criticisms about him have been conveyed. Some evaluations are made by considering some of the prominent narrations on this subject. According to this, it has been stated that one of the main reasons for the accusations made against Ḥammād might be due to the Basra-Kufe conflict. In addition, it can be said that Ḥammād's inclination towards the Umayyads is one of the reasons why he was exposed to these accusations. In this sense, it has been tried to draw attention to some inconsistencies in the narrations. Finally, the literary criticism of Ḥammād is examined through his determinations about Mu'allaqat.

Keywords: Poetry, Narrator, Narration, Literary criticism, Hammād al-Rāwiya.

Giriş

Eski Arap şiiri, Cahiliye döneminin en önemli sanat unsurlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Cahiliye Arapları, şiirlerinde toplumun bütün yönlerine temas etmeye çalışmışlardır. Dolayısıyla eski Arap şiiri, bir bakıma Cahiliye döneminin bilgi ve kültür hazinesini oluşturmaktadır. Bundan dolayı bu şiirin korunması ve sonraki nesillere aktarılması onlar için büyük önem arz etmektedir.

Hicrî II. ve III. yüzyıllarda sözlü olarak nakledilen eski dilsel ve tarihî malzemeyi derleyen âlimlerin görüşlerine göre bugün güvenilir sayabileceğimiz eski Arap şiirlerini milâdî V. yüzyılın sonları ve VI. yüzyılın ilk dönemlerine kadar götürmek mümkündür. Bir sanat geleneği üzerine inşa edilmiş bu şiirler; mevcut yapıları, dilleri ve üslûp özellikleri ve nazmedilme yöntemleri gibi yönleriyle gelişimini çok uzun bir zamanda tamamlamıştır.¹

Eski Arap şiirinin Cahiliye döneminde derlenmiş olma ihtimali oldukça yaygın bir kanaattir. Bunun yanı sıra Cahiliye dönemi şiirini sonraki nesillere aktaran en önemli vasıtanın sözlü rivayet olduğu söylenebilir. Arap edebiyatı kaynakları söz konusu sözlü rivayetin üç şekilde gerçekleştiği bilgisini aktarmaktadır. İlki, şairlerin birbirlerinin şiirlerini rivayeti; ikincisi, her kabilenin kendi şairlerinin şiirlerini rivayeti; üçüncüsü ise farklı kabilelerden şiir râvile-

¹ Nihad M. Çetin, *Eski Arap Şiiri* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2019), 8.

rinin meclislerde ve edebî toplantılarda daha önce ezberledikleri bazı şiirleri rivayet etmeleri şeklindedir.² Burada râvilere çok ciddi iş düşmektedir. Zira şiirin sonraki nesillere doğru bir şekilde aktarılması bir anlamda onların şiir rivayetini düzgün bir şekilde yapmalarına bağlıydı. Ayrıca eski şairlerin özel râvilerinin olduğu ve bunların da sadece şiir ezberleyip aktarmaktan ziyade kendileri de şiir nazmeden şairlerden oldukları görülmektedir. Çalışmamızda ele aldığımız Hammâd da (öl. 160/776-77 [?]) önemli râvilerden biri olmasının yanı sıra şairlik ve edebî tenkitçilik yönüyle de ön plana çıkmaktadır.

Emevî döneminin sonları Abbâsî dönemi başlarında çoğunlukla sözlü olarak aktarılan şiirin, derlenme aşamasına geçildiği ve özellikle de Basra ve Kûfe'de şiir rivayetinin önemsendiği görülmektedir. Bu sebeple dil âlimlerinin oluşturduğu iki ayrı şiir rivayet ekolü ortaya çıkmış, Ebû 'Amr b. A'la (öl. 154/771) ve Halefu'l-Ahmer (öl. 180/796 [?]) Basra'da, Hammâd er-Râviye ise Kûfe'de bu ekollere öncülük etmişlerdir.³

İki ekol arasındaki metot farklılığından dolayı Kûfe'de rivayet edilen şiirin Basra'dakinden fazla olduğu görülmektedir. Ebu't-Tayyib el-Lugavî (öl. 351/962) en çok şiir rivayetinde bulunan kişinin Hammâd olduğunu ifade etmiştir. el-Asma'î (öl. 216/831), elimizde bulunan İmru'u'l-Kays'a (öl. 540 dolayları) ait olan şiirlerin çok az bir kısmı hariç tamamının Hammâd'dan nakledildiğini belirtmiştir. Bununla birlikte Hammâd'a karşı olumsuz eleştiriler de olmuştur. Bu anlamda Ebu't-Tayyib el-Lugavî, Hammâd'ın güvenilir bir râvi olmadığını, bazı şiirler uydurduğunu ve bunları büyük şairlere nispet ettiğini aktarmıştır.⁴

Yûnus b. Habîb'in (öl. 182/798) "*Hammâd'ın şiiri bozup uydurması ve çokça hata yapmasına rağmen insanların ondan şiir alıp rivayette bulunmasına şaşıyorum*" dediği nakledilir.⁵

Her ne kadar Basra-Kûfe çekişmesinden kaynaklı olarak eleştiriler karşı taraftan gelse de aynı ekole mensup bazı âlimlerin de birbirlerini şiir uydurma ve yanlış isnatla suçladıkları görülmektedir. Kûfe dil ekolü mensubu el-

² Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I (Cahiliye Dönemi)* (Erzurum: Fenomen Yayınları, 2014), 94.

³ Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I (Cahiliye Dönemi)*, 98.

⁴ Ebu't-Tayyib el-Lugavî, *Merâtibu'n-Nahviyyîn*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim (Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2009), 86.

⁵ el-Lugavî, *Merâtibu'n-Nahviyyîn*, 86.

Mufaddal ed-Dâbbî'nin (öl. 178/794 [?]) Hammâd'a yaptığı eleştirileri bu minvalde değerlendirmek mümkündür. ed-Dâbbî, Hammâd'ı şiirleri bir daha düzeltilmeyecek derecede bozmakla itham etmiştir. Bu itham karşısında şaşkınlıklarını gizleyemeyenler bununla rivayette yapılan hataların mı yoksa dilgamer hatalarının mı kastedildiğini sorduklarında ed-Dâbbî'nin "Keşke öyle olsaydı. Âlimler hatadan doğruya yöneltir ama o Arap dilini ve şiirlerini şairlerin üsluplarını bilen birisidir. Sürekli herhangi bir şairin üslubuna benzer şiir söylüyor ve onun şiirine karıştırıyor. Bu şiirler de Hammâd'dan rivayet edilerek her tarafa yayılıyor. Böylece eski şairlerin şiirleri bozulmakta bunların doğru olanları ancak iyiyi kötüden ayırt edebilen birisi tarafından fark edilecek duruma gelmektedir. Ama böyle âlim nerede?"⁶ dediği belirtilmiştir.

Bu bağlamda Kûfe rivayet ekolüne öncülük eden ve eski Arap şiirinin intikalinde önemli rol oynayan Hammâd'la ilgili ülkemizde müstakil herhangi bir çalışmanın yapılmadığı fark edilmiştir. Bununla birlikte Arap dünyasında ise bu çalışmaya benzerlik teşkil eden iki farklı araştırma tespit edilmiştir:

- el-Mehdî Me'mûn Ebşer, "er-Rivayetu ve'n-Nakdu inde Hammâd er-Râviye"
- Abdullatîf Hammûdî et-Tâî, "Hammâd er-Râviye beyne yedey'il-Kadâi'l-Edebî"

Zikredilen her iki çalışma da kıymeti hâiz olup, bu araştırmada istifade edilen kaynaklar arasında yerini almıştır. Bununla birlikte ortaya konulan bu çalışmada mezkûr eserlerde zikredilmeyen bazı rivayetler ele alınmış, bunların değerlendirilmesi yapılmıştır. Ayrıca Hammâd'a yapılan yalancılık ithamlarının nedenlerine yönelik bazı tespitler yapılmıştır. Öte yandan Hammâd'ın râvilik yönü ise nispeten daha detaylı incelenmeye çalışılmıştır. Bu anlamda Kûfe ekolünün öncülerinden olan Hammâd'ın râvililiğinin ve edebî tenkitçiliğinin ele alınacağı bu çalışmada ilk olarak Hammâd'ın hayatına ve ilmî kişiliğine dair bazı bilgiler aktarılacaktır. Daha sonra bazı rivayetler özelinde Hammâd'ın râvililiği incelenecek, ilgili rivayetlere dair bazı değerlendirmeler yapılacaktır. Son olarak ise Hammâd'ın edebî tenkitçiliği üzerinde durulacaktır.

⁶ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*; thk. İhsân Abbâs (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 3/1204.

1. Hammâd er-Râviye

1.1. Hayatı

Tam adı Ebu'l-Kâsım Hammâd b. Ebî Leylâ Sâbûr b. el-Mübârek er-Râviye ed-Deylemî el-Kûfî'dir. Doğumuyla ilgili kaynaklarda birçok farklı rivayet bulunmaktadır. Bazı kaynaklarda hicrî 75 yılında,⁷ bazı kaynaklarda ise hicrî 95 yılında Kûfe'de doğduğu aktarılmaktadır.⁸ Bunun yanı sıra hicrî 155⁹ veya hicrî 156 yılında vefat ettiği rivayet edilmektedir. Hammâd'ın ölümlü üzerine Muhammed b. Kurâse bir mersiye kaleme almıştır.¹⁰

Kaynaklarda Hammâd'ın nisbesiyle ilgili bazı rivayetler aktarılmaktadır. Benî Şeybân'ın veya Bekr b.Vâil'in azatlılarından olduğu söylenen Hammâd'ın babasının Ebû Leylâ lakaplı Meysere veya Sabûr isminde bir şahıs olduğu ifade edilmektedir. Hammâd'ın insanlar arasında şiir, ahbâr ve Arap savaşlarına dair en kapsamlı bilgiye sahip kişi olduğu söylenmektedir. Ezberinde özellikle Cahiliye dönemine ait çok fazla şiir olduğu için ona "Râviye" lakabı verilmiştir. Rivayet edildiğine göre Emevî Halifesi Velîd b. Yezîd (öl. 126/744), Hammâd'a bu "Râviye" lakabını nasıl elde ettiğini sormuş, Hammâd ise birçok şaire ait şiirler ezberlediğini, tanınan bütün şairlerle ilgili şiir rivayet edebileceğini söylemiştir. Ayrıca kendisine okunacak bütün şiirlerin hangi şairin şiiri olduğunu bileceğini ifade etmiş ve alfabedeki her bir harf için Cahiliye dönemine ait en az 100 uzun kaside okuyabileceğini dile getirmiştir. Buna binâen Halife bu konuda kendisini imtihan edeceğini belirtmiş ve şiir okumasını emretmiştir. Velîd dinlemekten sıkılınca başka birisini dinlemek için görevlendirmiştir. Hammâd'ın Cahiliye dönemi şiirlerinden 2900 kaside okuduğu Velîd'e bildirilince kendisine 100.000 dirhem verildiği

⁷ Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk İbn Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan (Beyrût: Dâru'l-Marife, 1997), 120.

⁸ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*; 3/1205; Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr İbn Hallikân, *Vefayâtu'l-A'yân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrût: Dâru Sadr, ts.), 2/209.

⁹ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*; 3/1205; İbn Hallikân, *Vefayâtu'l-A'yân*, 2/209.

¹⁰ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*; 3/1205.

nakledilmektedir.¹¹ Başka bir rivayette ise başı “Bânet Suâd” (بانت سعاد) olan 700 kaside rivayet edebileceği söylenmektedir.¹²

1.2. İlmî Kişiliği

Hammâd, hayatının gençlik dönemlerinde iki kurnaz hırsızla arkadaşlık yaparak eğlencelerle vakit geçirmiştir. Bir hırsızlık esnasında evden çaldığı eşyalar arasında ensâr şairlerinin şiirlerini bulmuş, bu şiirleri okuyunca çok hoşuna gitmiş ve hepsini ezberlemiştir. Daha sonraları edebiyata, şiire, Arap diline ve Eyyâmu'l-'Arab'a ilgi duymaya başlayan Hammâd, içinde bulunduğu kötü durumu terk etmiş ve bu ilimlerde belli bir seviyeye ulaşmıştır.¹³ Bu şiirleri bulması Hammâd'ın hayatında bir dönüm noktasıdır. Çünkü bundan sonra hırsızlığı bırakmış şiirle ilgilenmeye başlamış ve bu alandaki becerisi ortaya çıkmıştır.

Hammâd er-Râviye, Tırmâmâh (öl. 125/743 [?]), Kümeyt el-Esedî (öl. 126/744), Ömer b. Ebî Rebîa (öl. 93/711-12), Küseyyir 'Azze (öl. 105/723), el-Ferezdak (öl. 114/732), Cerîr b. 'Atıyye (öl. 110/728 [?]) ve Zürrumme (öl. 117/735) gibi şairlerle görüşmüştür. Ahbâr, ensâb, Eyyâmu'l-'Arab gibi mevzulara kendini geliştirerek Emevî dönemi halifelerinin, özellikle de II. Yezîd (öl. 105/724) ile II. Velîd'in (öl. 126/744) beğenisini kazanmıştır. Emevî halifelerinin Hammâd'ı çok sevdikleri, onu ziyaret edip Eyyâmu'l-'Arab'a dair aldıkları bilgilere karşılık ona hediyeler verdikleri aktarılmaktadır.¹⁴ Emevî Devleti'nin yıkılmasından çok etkilenen Hammâd, bir süre sonra Abbâsî Halifesi Mansûr'un (öl. 158/775) yanına gelmiş ancak halifeden beklediği ilgiyi göremeyince Kûfe'ye tekrar geri dönmüştür.¹⁵

Ebû Ca'fer en-Nehhâs'a (öl. 338/950) göre “Yedi Askı” şiirleri olarak bilinen *Muallakay-ı Seb'a*'yı ilk toplayan Hammâd er-Râviye olup bu seçkin şiirlerin Kâbe'nin duvarına asıldığı yönündeki rivayetlerdeki bilgi tam anlamıyla

¹¹ Ebü'l-Ferec Alî b. el-Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-İsfahânî, *el-Eğânî*, thk. Semîr Câbir (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 6/79-80; el-Hamevî, *Mu cemü'l-üdeba*; 3/1201-1202.

¹² el-İsfahânî, *el-Eğânî*, 6/101.

¹³ el-İsfahânî, *el-Eğânî*, 6/96.

¹⁴ İbn Hallikân, *Vefayâtu'l-A yân*, 2/206.

¹⁵ Zülfikar Tüccar, “Hammâd er-Râviye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/487.

doğruluğu kanıtlanmış kesin bir bilgi değildir.¹⁶ Hammâd'ın, bu şiirlere "el-Meşhûrât" ismini verdiği bilinmektedir. Bu sebeple en-Nehhâs'ın bu şiirlere yazdığı şerh, son zamanlarda *Şerhu'l-Kasâ'idi't-Tis'i'l-Meşhûrât* ismiyle basılmıştır.¹⁷

Hammâd'ın Arap şiirine ve rivayetine dair ilmî yetkinliği, yaşadığı dönemin önde gelen dилcilerinin de ilgisini çekmiştir. Bu anlamda Hammâd'ı metheden ifadeler kullanmışlardır. Heyssem b. Adî (öl. 207/822), Hammâd'la ilgili olarak şu ifadeleri kullanır: "Arap kelimıyla ilgili Hammâd'dan daha bilgisini görmedim."¹⁸ Ebû 'Amr eş-Şeybânî'den de (öl. 213/828 [?]) Hammâd'la ilgili şu şekilde bir rivayet aktarılmaktadır: "Ebû 'Amr b. A'lâ'ya Hammâd hakkında sorduğum zaman, o Hammâd'ı kendisinden önde tutardı. Aynı şekilde Hammâd'a da Ebû 'Amr hakkında soru sorduğumda o da Ebû 'Amr'ı kendisinden önde tutardı."¹⁹ Rivayetten de anlaşılacağı üzere Ebû 'Amr b. A'lâ'nın Hammâd'a karşı güveni tam olup, onun ilmine saygı duymaktaydı.

Başta Mısır halkı olmak üzere Halefu'l-Ahmer ve el-Asma'î Hammâd'ın talebeliğini yapmış ve ondan şiirler rivayet etmişlerdir.²⁰ Hammâd'ın günümüze ulaşan divanı olmamakla birlikte kaynaklarda bazı şiirleri aktarılmıştır.²¹ Bazı rivayetlerden Hammâd'ın şiirleri bir araya getirip yazdığı anlaşılmaktadır. İbnu's-Şecerî bu eserden bazı nakillerde bulunmuştur.²² Yine kaynaklara baktığımız zaman Hammâd'ın elinde bir takım yazılı metinler olduğu ve şiirlerin bir kısmını yazarak muhafaza ettiği anlaşılmaktadır.²³ Bununla ilgili olarak Hîre hükümdarı en-Nu'mân b. Munzir'in Hammâd'dan bazı şiirleri yazdırdığı sonra da sarayının altına gömdürdüğü, daha sonraları da bu

¹⁶ el-Hamevî, *Mu cemü'l-üdebâ*; 3/1205.

¹⁷ Süleyman Tülücü, "Mu'allakât ve Şairleri Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi I", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (2005), 3.

¹⁸ el-Hamevî, *Mu cemü'l-üdebâ*; 3/1204.

¹⁹ el-İsfahânî, *el-Eğânî*, 6/82.

²⁰ el-Lugavî, *Merâtibu'n-Nahviyyîn*, 86.

²¹ el-İsfahânî, *el-Eğânî*, 6/92.

²² Ebû's-Saadât Ziyâüddîn Hibetullah b. Alî b. Muhammed b. Hazma el-Hâşimî İbnu's-Şecerî, *Muhtârâtü Şu arâ'i'l-Arab*, thk. Mahmûd Hasan Zenâtî (Mısır: Matbaatu'l-İtimâd, 1925), 3/12, 16, 24.

²³ el-İsfahânî, *el-Eğânî*, 24/195.

şiiirlerin Muhtâr es-Sekafî (öl. 67/687) tarafından ortaya çıkarıldığı hususunda bir rivayet de nakledilir.²⁴

2. Râvi Olarak Hammâd er-Râviye

Emevîler dönemi sonları ile I. Abbâsî döneminin ilk zamanlarında Basra ve Kûfe’de şiiir rivayeti ile uğraşan iki ekol oluşmuştur. Basra ve Kûfe’de şiiir rivayeti ile meşgul olan bu iki ekol, şiiirlerin bir araya getirilip tedvin edilmesinde ayrı metotlar uygulamıştır. Basra ekolü, sözlü olarak aktarılan şiiirlerin alınmasında daha dikkatli, ihtiyatlı ve disiplinli hareket ederken, Kûfe ekolü ise Basra’ya nispeten daha rahat davranmış mevsukiyetine, gramer hatasına ve şiiirlerin uydurma olup olmamasına bakmaksızın her aktarılanı almıştır. İki ekolün uyguladığı metotlar arasındaki bu temel farktan dolayı Kûfe’de daha fazla şiiir rivayet edilmiştir. Söz konusu metot farklılığı, her iki ekolün birbirlerine “uydurma şiiir veya şiiir ilminde yetersizlik” gibi ithamlar yöneltmelerine yol açmıştır. Tüm bu tartışmalar ise Basra ekolünün önde gelen temsilcisi Halefu’l-Ahmer ile Kûfe ekolünün önde gelen temsilcisi Hammâd er-Râviye etrafında cereyân etmiştir.²⁵

Cahiliye dönemi şiiirlerinin şiiirleri kendi zamanlarında bir araya getirilmemiştir. Bununla birlikte Arap Yarımadası’nda yazı sanatının hiç bilinmediğini söylemek doğru değildir. Bu anlamda eski şiiirlerin çoğunun her zaman bizzat şiiirler tarafından yazılmasa bile çoğunlukla yanlarında bulundurdıkları râvileri tarafından kaleme alındığı bilinmektedir. Bu râvilerin görevleri kendi şiiirlerinin şiiirlerini aktarmaktan ibaret olmuştur. Ancak çoğu zaman bu şiiirler yazılmamış aksine sözlü geleneğe terk edilmiştir. Miladi VI. yüzyıldan önceki Arap şiiirinden geriye neredeyse hiçbir şey kalmayışının ve çoğunlukla kaybolmasının nedeni işte bu durumdur. Sanatsal değeri hâiz, miktar olarak oldukça fazla olan kasidenin uzun bir süre sözlü geleneğe dayalı bir şekilde muhafaza edilmesi ve daha sonraki dönemlere nakledilmesi pek mümkün değildir. Arap dehasının bir ürünü olan eski şiiirlerin edebî kalıntıları münev-

²⁴ Ebu’l-Fazl Celâluddîn es-Suyûtî, *el-Muzhir fi Ulûmi’l-luga*, thk. Fuâd Ali Mansûr (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1998), 1/197.

²⁵ Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I (Cahiliye Dönemi)*, 103.

ver Müslümanları cezb etmiş ve bu kişiler bu şiirleri antolojilerine alarak kalıcı olmalarını sağlamışlardır.²⁶

Şiir râvileri şiir tedvininin yanı sıra genellikle düşmanları olan diğer bazı kabilelerin geleneklerini de öğrenebiliyorlardı. Ayrıca râviler, Arapların arasında yaygın olan atasözlerini de (emsâlu'l-Arab) bir araya getirmişlerdir. Nihayetinde râviler, şehirli Araplarca pek bilinmeyen kelimelerin doğru kullanımını bedevi Araplardan öğrenmişlerdir. Bunun yanı sıra râviler bedevilerce kullanılan bazı atasözü ve şiirleri dönemin halifesine öğretmek için halifenin davetiyle sarayı sıkça ziyaret etmişler ve bunun karşılığında ödüllendirilmişlerdir.²⁷

Kûfe ekolünün önemli râvilerinden birisi olan Hammâd'ın şiirleri derlemesi yazılı olmayıp daha çok şifahi şekilde gerçekleşmiştir. Nitekim hicretten sonraki bir buçuk asırlık dönemde sadece hâfızaya yardımcı olarak kullanılabilen Arap yazısı, günümüzde mevcut sisteminin temellerini hicrî II. asrın ortalarında elde ettiğinden dil ve edebiyata özellikle de şiire dair eserlerin yazıyla kayıt altına alınmasının hicrî III. asrın başından itibaren yaygın bir şekilde başladığı kabul edilir. Bundan dolayı ilk zamanlar bir şairin şiirleri, râvisinin hâfızası sayesinde derlenip korunmuş ve sonraki dönemlere intikali sağlanmıştır. Sadece tek bir şairin şiirlerini aktaran râviler dışında bir kabilenin yetiştirdiği kabile şairlerine ait tüm şiirleri ezberleyen ve rivayet eden râviler de yetişmiştir. Hammâd da bu râvilerin ilklerinden ve en önemlilerinden birisidir.²⁸

Eski şiirin inceliklerine vâkıf olan Hammâd'ın aynı zamanda güçlü bir şair olduğu, sadece Cahiliye dönemi şairlerine ait parçalar halindeki ezberlediği manzumelerin yanı sıra alfabenin her bir harfiyle başlayan yüzer kaside okuyabildiği ve Cahiliye'den sonraki dönemde yaşamış şairlerin şiirlerinden bildiklerini bu hesaba katmadığı yönünde bilgiler içeren bazı rivayetler aktarılmıştır.²⁹

²⁶ Ignace Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, çev. Rahmi Er - Azmi Yüksel (Ankara: Vadi Yayınları, 2012), 56.

²⁷ Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, 57.

²⁸ Tüccar, "Hammâd er-Râviye", 15/487.

²⁹ el-Hamevî, *Mu cemü'l-üdebâ*; 3/1202.

Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr'un (öl. 158/775), İslamiyet öncesi dönem şairlerinin şiirleriyle ilgili bilgi almak istediğinde Yahya b. Selîm'i Hammâd'a gönderdiği, bu bağlamda dönemin şiirleriyle ilgili Hammâd'a sorular sorduğu ve Hammâd'ın da bu soruları cevaplayarak halifeye talep ettiği bilgileri iletmiş rivayet edilmiştir.³⁰

Hammâd, dönemin önde gelen râvilerinden biri olmakla birlikte kendisine karşı yapılan birtakım ithamlara da maruz kalmıştır. Son dönem Arap edebiyat tarihçileri ve eleştirmenleri arasında yer alan önemli isimlerden biri olan Tâhâ Hüseyin (öl. 1973), Hammâd'ın şiir rivayetinde Kûfelilerin önderi olmakla birlikte ahlakî ve dinî açıdan zayıf, sarhoş, yalancı ve fasık bir kişiliğe sahip olduğunu söylemiştir.³¹ Benzer şekilde Şevki Dayf da (öl. 2005) Hammâd'ın rivayetlerinin güvenilir olmadığını söyleyerek Cahiliye dönemi şiir tedvini hakkındaki rivayetleri efsane olarak değerlendirmiş, bu konuda elle tutulur bir delil olmadığını dile getirmiştir.³²

Türkiye'de Arap edebiyatı tarihi çalışmalarının öncü isimlerinden olan Nihat M. Çetin (öl. 1991) ise şairlerin eski Arabistan'da mevcudiyeti bilinen lehçeler ile değil, lehçeler üstü müşterek bir dille şiir söylemeleri nedeniyle bir Cahiliye dönemi şairinden kendi kabilesinin lehçe özelliklerini şiirlerine yansıtmasını beklemenin doğru bir davranış olmadığını belirtmiştir. Hal böyleyken şairin her beytinin anlam bakımından olduğu gibi gramatik yönden de bir bütün teşkil edişinin, bu beyitlerden bazılarının atlanabilmesine veya şiirin bütünü içerisinde kolayca yer değiştirmesine imkân vermesi sebebiyle de eserlerin nazmedildikleri zamanki şekillerini ve beyit sırasını koruyamamış olmalarının bizzat nazmın yapısından kaynaklandığını ifade etmiştir. Ayrıca Tâhâ Hüseyin'in İmru'u'l-Kays'ın hayatı hakkındaki düşüncesini de çok cüretkâr bulduğu, bu düşüncenin en az eski sanatkarlara ve onların eserlerine dair şüpheler kadar muallakta kaldığı ve ihtimaller üzerine kurulu görüşlerden ibaret olduğu yönünde değerlendirmelerde bulunmuştur. Halefu'l-Ahmer ve Hammâd er-Râviye'nin aktardıkları şiirlerde bazı tasarruflarının bulunduğu dahası bizzat kendilerinin yazdıkları bazı parçaları eski şairlere

³⁰ el-İsfahânî, *el-Eğânî*, 9/129-130.

³¹ Tâhâ Hüseyin, *Fi'ş-Şiri'l-Câhili* (Kâhire: Dâru'l-Kutubi'l-Misriyye, 1926), 119.

³² Şevki Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî (el-Asru'l-Câhili)* (Mısır: Dâru'l-Maârif, 1960), 1/141.

isnat ettikleri gibi iddiaların kabul edilebileceğini belirtmiştir. Buna karşın Hammâd'ın örneğin çok farklı üsluplara sahip birtakım şairler icat ederek esasen olmayan bu şairler adına, kendisine ait şiirlerinden farklı şaheserler nazmedebileceğinin de düşünülemediğini vurgulamıştır.³³

Bu anlamda Hammâd'a yapılan olumsuz eleştirilerde kimi zaman aşırıya gidildiği söylenebilir. Bununla birlikte Hammâd'ın rivayetlerinin kimi dilciler tarafından daha güvenilir bulunduğu görülmektedir. Örneğin dil ve edebiyat âlimi İbnu's-Şecerî, çeşitli şairlerin şiirlerinden derlediği *Muhtârâtu Şu'arâi'l-Arab* adlı eserinde Hammâd'ın rivayetlerini kaliteli olarak değerlendirmiştir.³⁴

Hammâd'ın aleyhine konuşanların başında hiç şüphesiz el-Mufaddal ed-Dabbî gelmektedir. el-Mufaddal dışında Hammâd'a karşı gelenlerin çoğunluğunu Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ (öl. 209/824 [?]) ve Yûnus b. Habîb (öl. 182/798) gibi Basra ekolüne mensup dilciler oluşturmaktadır. Buna karşın Ebû 'Amr b. el-'Alâ', Heysem b. Adî ve Ebu't-Tayyib el-Lugavî gibi dilcilerin de Hammâd'ın rivayetlerine güvendikleri görülmektedir.

Genel bir ifadeyle Hammâd'ın rivayetlerine güvenen dilcilerin varlığıyla birlikte ona düşmanlık derecesinde karşı çıkanların da bulunduğunu dile getirmek mümkündür. Bu bağlamda Hammâd'la ilgili rivayetlerin bir kısmını burada paylaşarak bazı değerlendirmelerde bulunmak yerinde olacaktır.

el-İsfahânî'nin (öl. 356/967) naklettiğine göre, Halife el-Mehdî'nin İsbâz Sarayı'nda pek çok âlim ve dilci bir araya gelmişti. Bir ara görevlilerden Hüseyin adında birisi dışarı çıkmış, el-Mufaddal ed-Dabbî'yi ve Hammâd'ı çağırmuş onlarla beraber içeri girmişti. Bu sırada Hammâd'ın yüzünde üzüntü, el-Mufaddal'ın yüzünde ise sevinç vardı. Daha sonra adı geçen görevli orada bulunanlara “*Ey buraya gelmiş ilim ehli! Halife sizlere şiirin kalitesi nedeniyle Hâmmâd'a yirmi bin dirhem verdiğini ve şiirlere onlarda olmayan şeyler ilave ettiği için şiir rivayet etmesini yasakladığını, el-Mufaddal'a ise doğruluğu ve rivayetinin güvenilirliği nedeniyle elli bin dirhem verdiğini haber vermektedir. Bu itibarla kim güzel ve muhdes şiir dinlemek isterse Hammâd'ı dinlesin. Kim sahih rivayet isterse el-*

³³ Çetin, *Eski Arap Şiiri*, 45-48; Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I (Cahiliye Dönemi)*, 111-112.

³⁴ İbnu's-Şecerî, *Muhtârâtu Şu'arâi'l-Arab*, 2/7.

Mufaddal'dan alsın" diye hitap etmişti. Oradaki görevli bunun nedenini ise şöyle anlatır:

Halife el-Mehdi, el-Mufaddal'a Züheyr b. Ebî Sulmâ'nın (öl. 609 [?]) دَعَا وَعَدَّ الْقَوْلَ فِي هَرَمٍ "Bunu bırak ve Herim hakkında söz et" şeklindeki sözleriyle kasidesine başladığını ve bu sözden önce bir şey söylemediğini bu nedenle onun دَعَا "bunu bırak" demekle neyi kastettiğini anlayamadığını söylemiştir. el-Mufaddal da bu konuda bir şey duymadığını ancak zannettiğine göre Züheyr'in herhangi bir konu üzerinde düşünürken دَعَا "düşündüğün şeyi bırak" demiş olabileceğini belirtmişti. Daha sonra el-Mehdî aynı soruyu Hammâd'a sorunca, Hammâd şiirin bu şekilde olmadığını aksine Züheyr'in kasideye;

لِمَنْ الدِّبَابُ بَعْتَةُ الْحَجَرِ ... أَقْوَيْنَ مُدَّحِجِحٍ وَمُدَّ ذَهْرٍ

"(Semûd kavminin yaşadığı) el-Hacr'ın yüksek dağlarındaki bu yurt da kimin ki yıllardır ve bir asırdır boş kalmıştır" beyti ile başladığını belirtmiştir. Halife, Hammâd'a kendisi hakkındaki bazı dedikoduların ulaştığını belirtmiş, doğru söyleyip söylemediği hususunda Hammâd'a yemin ettirmiştir. İşin içine yemin girince Hammâd şiirin Züheyr'e ait olmadığını ve kendisinin uydurduğunu kabul etmiştir.³⁵

Nâsiruddîn el-Esed bu rivayetin doğruluğu konusunda bazı eleştirilerini dile getirmiştir. el-Esed, olayın Halife el-Mehdî'nin hicrî 158 yılında hilafete geçmesinden sonra gerçekleştiğini, oysa Hammâd'ın Yâkut el-Hamevî'ye göre hicrî 155³⁶, İbn Nedîm'e göre hicrî 156'da³⁷ vefat etmiş olduğunu, öte yandan olayın gerçekleştiği sarayın hicrî 164 yılında inşa edildiğini³⁸ öne sürerek bu eleştirileri kabul etmemiştir.³⁹

³⁵ el-İsfahânî, *el-Eğânî*, 6/99-101; Nâsiruddîn el-Esed, *Masâdiru's-Şi'ri'l-Câhiliyye* (Beyrût: Dâru'l-Ciyil, 1988), 438-439; Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I (Câhiliye Dönemi)*, 104-105.

³⁶ el-Hamevî, *Mu cemû'l-üdebâ*; 3/1205.

³⁷ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 120.

³⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Târîhu't-Taberî* (Beyrût: Dâru't-Turâs, 1387), 8/150.

³⁹ el-Esed, *Masâdiru's-Şi'ri'l-Câhiliyye*, 443.

Bunun yanı sıra ilgili rivayet, birkaç açıdan daha sorunlu görünmektedir. Örneğin, rivayette Hammâd'ın meclise şairlik vasfıyla girdiği ifade edilmektedir. Oysa Hammâd'ın ön plana çıkan özelliği şairliği değil râviliğidir. Bunun yanı sıra âlimlerin ve râvilerin kimlerden oluştuğu, Halife Mehdî'nin kapısının önünde neden toplandıkları ve niçin içeri alınmadıklarına dair herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Halbuki âlimler ve râvilerin olaya şahitlik etmeleri için içeri alınmaları daha makul bir hareket olabilirdi. Ayrıca ilgili rivayetin herhangi bir senedinin olmadığı görülmekte ve kimden geldiği bilinmemektedir.⁴⁰ Diğer yandan ilgili rivayette geçen şiirin Hammâd'ın rivayetiyle Züheyr'in divanında yer aldığı görülmektedir.⁴¹ Ayrıca diğer bazı kaynaklarda da Hammâd'ın bu rivayeti geçmektedir.⁴²

Emevîlere karşı ilgi duyan Hammâd'ın Abbâsî halifeleriyle bir ilişki içerisinde olmadığı rivayetlerden anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Hammâd'ın, Emevîlerle birlikte kendi devletinin de gittiğini ve bu duruma çok üzüldüğünü ifade ettiği görülmektedir.⁴³ Tüm bu bilgiler doğrultusunda aktarılan rivayetin doğruluğunun mümkün görünmediği söylenebilir.

Bir başka rivayette el-Mufaddal ed-Dâbbî, Hammâd'ı şiirleri bir daha düzeltilmeyecek derecede bozmakla itham etmiştir. Bu duruma şaşırانlar bunun nasıl olabileceğini anlamaya çalışmış ve bununla rivayette yapılan hataları mı yoksa dil-gramer hatalarını mı kastettiğini sormuşlardır. ed-Dâbbî ise “Keşke öyle olsaydı. Âlimler hatadan doğruya yöneltir ama O Arap dilini ve şiirlerini şairlerin üsluplarını bilen birisidir. Sürekli herhangi bir şairin üslubuna benzer şiir söylüyor ve onun şiirine karıştırıyor. Bu şiirler de Hammâd'dan rivayet edilerek her tarafa yayılıyor. Böylece eski şairlerin şiirleri bozulmakta, bunların doğru olanları ancak iyiyi kötüden ayırt edebilen birisi tarafından fark edilecek duruma gelmektedir. Ama böyle âlim nerede?”⁴⁴ ifadesiyle kanaatini dile getirmiştir.

⁴⁰ Abdullatîf Hammûdî et-Tâî, “Hammâd er-Râviye beyne yedey'il-Kadâi'l-Edebî”, *Mecelletu el-Mecmau'l-İlmî el-İrakî* 53 (2006), 150.

⁴¹ Züheyr b. Ebi Sülma, *Divanu Züheyr*, thk. Ali Hasan Fâûr (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1988), 54.

⁴² İbnu's-Şecerî, *Muhtârâtu Şu'arâ'i'l-Arab*, 2/9.

⁴³ el-İsfahânî, *el-Eğânî*, 6/91.

⁴⁴ el-Hamevî, *Mu cemü'l-üdebâ*; 3/1204.

Bununla birlikte İbn Sellâm'ın, Yûnus b. Habîb'den naklettiği "Hammâd'dan rivayet edene şaşıyorum. Zira o yalan söyler ve dilsel birçok hata yapar."⁴⁵ ifadelerine bakıldığında bu ifadelerin bir önceki verilen rivayetle çeliştiği görülmektedir. Bir önceki rivayette Hammâd'ın hata etmediği ve dil açısından lahna düşmediği aksine bu konularda çok iyi olduğundan bahsedilmiştir. Dolayısıyla Hammâd'la ilgili gelen rivayetlere karşı daha dikkatli davranmak gerekmektedir. Bu anlamda ikinci rivayetin Yûnus b. Habîb'den gelmesi, Basra-Kûfe çekişmesinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Ebû Ubeyde'nin Yûnus'tan rivayet ettiğine göre Hammâd, Bilâl b. Ebî Bürde'nin yanına gelmiş Bilâl b. Ebî Bürde Hammâd'a yeni bir şeyler yok mu şeklinde sorunca, Hammâd da Hutay'e'nin (öl. 59/678 [?]) Ebû Musâ el-Eşâri'yi (öl. 42/662-63) methettiği bir kasidesini okumuştur. Bunun üzerine Bilal b. Ebî Bürde "Şuna bak Hutay'e hiç Ebû Musa'yı metheder mi, hiç zannetmiyorum" demiştir.⁴⁶

Bununla birlikte el-Hutay'e'nin Ebû Musa'yı methettiği şiiri şairin divanında yer almaktadır.⁴⁷ Kezâ aynı şiirin pek çok eserde el-Hutay'e'ye nispet edildiği görülmektedir.⁴⁸ Aynı şekilde ilgili rivayete bakıldığında Yûnus b. Habîb'den gelmesi, yukarıda söz edilen ekol çekişmesinden dolayı sorunlu olarak görülebilir.

İbn 'Abdirabbih (öl. 328/940), Hammâd'a ait şöyle bir rivayet nakleder: "el-A'şâ(öl. 7/629 [?]) hariç birçok şaire beyitler ekledim. Ancak el-A'şâ'nın şiirlerine sadece bir beyit ekledim."⁴⁹ diyerek şu beyti aktarmıştır:

وَأَنْكَرْتَنِي وَمَا كَانَ الَّذِي نَكَرْتُ ... مِنَ الْخَوَادِثِ إِلَّا الشَّيْبَ وَالصَّلْعَا

⁴⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sellâm b. Ubeydillâh el-Cumâhî, *Tabakâtu Fuhûli's-Şuarâ*; thk. Mahmûd Muhammed Şâkir (Cidde: Dâru'l-Medenî, ts.), 1/49.

⁴⁶ el-Cumâhî, *Tabakâtu Fuhûli's-Şuarâ*; 1/48.

⁴⁷ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk İbn Sikkî, *Dîvânu'l-Hutay'e bi-rivayeti ve şerhi İbn Sikkî* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993), 172.

⁴⁸ et-Taî, "Hammâd er-Râviye beyne yedey'il-Kadâi'l-Edebî", 154-155.

⁴⁹ Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Abdirabbih, *el-İkdü'l-Ferîd* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1404), 6/157.

“(Sevgili) Beni tanıyamadı, beni tanıyamaması (yaşanmış) olaylardan değil ben-deki yaşlılık ve saçlarımın dökülmesindendi.”

Kaynaklarda ilgili rivayete bakıldığı zaman uydurularak el-A’şâ’ya nispet edilen beytin, Hammâd’ın değil de Ebû ‘Amr b. el-A’lâ’nın eklediği görülmektedir. Bu anlamda birçok kaynakta benzer bilgilere rastlamak mümkündür.⁵⁰

Bir başka rivayete göre Hammâd, Zürrumme (öl. 117/735) yanında bulunduğu esnada Bilâl b. Ebî Bürde’nin yanına gelmiştir. Hammâd’ın mecliste Bilâl b. Ebî Bürde’yi metheden bir şiir inşâd etmesi üzerine Bilâl, Zürrumme’ye dönerek şiirle ilgili görüşünü sormuştur. O da “*Şiir güzel fakat Hammâd’a ait değil*” demiştir. Bilâl şiirin kime ait olduğunu sorunca Zürrumme “*Kime ait olduğunu bilmiyorum fakat Hammâd’ın şiiri değildir*” şeklinde cevap vermiştir. Bunun akabinde Bilâl, Hammâd’a bazı hediyeler verdikten sonra şiirin kendisine ait olup olmadığını sormuş, Hammâd da kendisine ait olmadığını, Cahiliye dönemi şairlerinin şiirlerinden olduğunu ve kendisinden başkasının bunu rivayet etmediğini söylemiştir. Bilâl ise Zürrumme’nin bunu nasıl bildiğini Hammâd’a sormuş, o da Zürrumme’nin Cahiliye dönemi kela-mıyla İslamî dönem kalamını ayırt edebilecek kadar iyi bildiğini ifade etmiştir.⁵¹ Rivayetten de anlaşılacağı üzere Hammâd, kendisine şiirin aidiyeti sorulduğunda bunu söylemekten geri durmamıştır.

Buna ek olarak “*Hammâd nasihat ettiği zaman insanların en bilginiydi*” ifadesi el-Asma’î’den nakledilmektedir.⁵² Bununla birlikte Yâkût el-Hamevî (öl. 626/1229), ilgili rivayete ekleme yaparak “*Yani şiirde ve haberde ekleme ve çıkarma yapmadığı zaman. Çünkü Hammâd şiir söyleyip bunları büyük şairlere nispet etmeyi önemseyen ve bu işi seven biriydi.*”⁵³ şeklinde aktarmıştır. el-Hamevî riva-

⁵⁰ Ebü’l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî, *Mecâlisu’l-Ulema*, thk. Abdussamed Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetu’l-Hancî, 1983), 180; Ebü’l-Feth Osmân İbn Cinnî, *el-Hasâis* (b.y.: el-Heyetu’l-Mısriyyetu’l-Amme, ts.), 3/313; Ebû Alî Muhammed b. Hasen (Hüseyn) b. Muzaffer el-Bağdâdî Hâtimî, *Hilyetu’l-Muhadara*, thk. Cafer el-Kettânî (Irak: Dâru’r-Reşid, 1979), 2/39.

⁵¹ el-İsfahânî, *el-Eğânî*, 6/97-98.

⁵² el-İsfahânî, *el-Eğânî*, 6/79.

⁵³ el-Hamevî, *Mu cemü’l-üdebâ*; 3/1204.

yetle ilgili başka bir bilgi vermemiştir. Ayrıca bu ekleme başka kaynaklarda da geçmemektedir.

Öte yandan Halefu'l-Ahmar'ın Hammâd hakkında şöyle bir söz söylediği rivayet edilir: “*Hammâd'dan sahîh şiiirleri alır ona uydurduğum şiiirleri verirdim. O da uydurduğum bu şiiirleri kabul ederdi, onda büyük bir ahmaklık vardı.*”⁵⁴ Aslında bu rivayet üzerinden şunları söylemek mümkündür:

Hammâd, Halef'in hocalığını yapmıştır. Halef, şiiir ve şiiir tenkidıyla ilgili bilgisini hocası Hammâd'dan almıştır. Bununla birlikte Basra'da semâ metodu ilk uygulayan kişi olarak Hammâd'a gelerek şiiirleri dinlemiş ve o şiiirleri bu metot üzere rivayet etmiştir. Yani Halef, Hammâd'dan şiiir alırken ona güvenmiş ve aldığı şiiirleri başkalarına nakletmiştir. Hal böyleyken Hammâd'a uydurma şiiir verme ihtimali mümkün görünmemektedir. Zira böyle bir durum, Halef'in şiiirlerini de sorgulanması gereken bir hale getireceğinden onun Hammâd hakkında böyle bir söz söylemesi uygun olmaz. Bunun yanı sıra Hammâd gibi şiiir konusunda devrin önde gelenlerinden birisi olan bir âlimin uydurma şiiir ile uydurma olmayanı birbirinden ayırt edemeyecek kadar bilgisiz olması da düşünülemez.

Genel olarak bakıldığında Hammâd aleyhine yapılan suçlamalar temelde Basra-Kûfe çekişmesine dayanmaktadır. Bu çekişme kimi zaman aynı ekole mensup Hammâd ve el-Mufaddal arasında olduğu gibi husumete dönüşmüştür. Hammâd'a yapılan ithamların bir diğer nedeninin siyasi asabiyet olduğu söylenebilir. Zira Hammâd, Emevîlere karşı muhabbet besleyen, onları seven, bunu söylemekten de çekinmeyen bir ilmî şahsiyet olmasının yanı sıra Emevî hanedan üyelerinin de kendisini sevdiği ve saygı duyduğu birisiydi. Bunun yanı sıra Hammâd'ın ezber gücünün fazlalığı, şiiir rivayetlerinin çokluğu dolayısıyla da birçok râvinin rivayet etmediği şiiirleri aktarması da ona karşı yapılan suçlamaların bir diğer nedeni olarak görülebilir.⁵⁵

3. Edebî Tenkitçiliği

Genel anlamıyla edebî tenkit ister nesir ister şiiir olsun, edebî eserleri inceleyen bunları çeşitli yönlerden analiz eden ve bu eserlerin güzel olup olmadığını

⁵⁴ el-İsfahânî, *el-Eğâni*, 6/101-102.

⁵⁵ el-Esed, *Masâdiru's-Şi'ri'l-Câhiliyye*, 450.

konusunda hüküm vererek iyi ve kötü taraflarını ortaya koyan edebî bir sanattır. Edebî tenkit, Arap toplumunda basit, sadece ve gerekçe belirtilmeksizin Cahiliye döneminden beri yapılmaktaydı.⁵⁶ Bu anlamda Cahiliye döneminde daha çok dilsel zevke dayanan bir edebî tenkit anlayışı vardı. Arapların en büyük şairi kimdir? Arapların söylediği en güzel şiir ve en güzel beyit hangisidir? Bu ve buna benzer sorular uzun zaman soruldu. Cahiliye döneminde aralarında sanatkarların da bulunduğu edebî zevkine, bilgisine ve görüşlerine güvenilir kişilerin bu sorulara verdikleri cevaplar çoğu zaman basit ve kısa cevaplardan ibaretti. Bu cevaplar ise genellikle هُوَ أَشْعَرُ الشُّعْرَاءِ “O en büyük şairdir” هُوَ أَشْعَرُ النَّاسِ “O insanlar arasında en iyi şairdir” ... هُوَ أَوْ فُلَانٌ أَشْعَرُ مِنْ... “O veya filan ...dan/den büyük şairdir” gibi kalıplar içerisinde ifadesini bulmaktaydı.⁵⁷

Hammâd’ın rivayete olan ilgisi ve bu alanda güçlü olması, onun şiirin olduğu kadar şiir tenkidinin de önde gelen simalarından biri olmasını sağlamıştır. Bu anlamda edebî tenkitçiliği yönüne temas ederken başlıca değinilmesi gereken meselelerden birisi hiç şüphesiz Hammâd’ın muallakaya dair tespitleridir. Zira bu, onun edebî tenkitçiliğinin en güzel örneklerindedir.

Ebû Ca’fer en-Nehhâs’ın zikrettiğine göre *Muallakay-ı Seb’a’yı* ilk toplayan Hammâd er-Râviye olup, bu seçkin şiirlerin Kâbe’nin duvarına asıldığı yönündeki rivayetlerin tam olarak kesin olmadığı görülmektedir.⁵⁸ Hammâd’ın, bu şiirlere “el-Meşhûrât” ismini verdiği bilinmektedir. Bu sebeple en-Nehhâs’ın bu şiirlere yazdığı şerh, son dönemlerde *Şerhu’l-Kasâ’idi’t-Tis’i’l-Meşhûrât* ismiyle basılmıştır.⁵⁹

Muallaka şiirlerinin tespitiyle ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Ancak çalışmanın ana konusunu teşkil etmediği için muallaka şiirlerinin tespitiyle ilgili hususlara burada değinilmeyecektir. Yine de Hammâd’ın muallaka şairlerini tercih sebepleri üzerine bazı durumlardan söz edilecektir. Hammâd’a göre muallaka şairleri; İmru’u’l-Kays, Tarafe (öl. 564 [?]), Züheyr, Lebid b. Rebîa

⁵⁶ Mehmet Akif Özdoğan, “Klâsik Arap Edebiyatında Edebî Tenkidin Ortaya Çıkışı” 2/7 (2002), 142.

⁵⁷ Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I (Cahiliye Dönemi)*, 86.

⁵⁸ el-Hamevî, *Mu cemü’l-üdebâ*; 3/1205.

⁵⁹ Tülücü, “Mu’ allakât ve Şairleri Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi I”, 3.

(öl. 40 veya 41/660 veya 661), Amr b. Külsûm (öl. 584 veya 600), Hâris b. Hillize (öl. 570 [?]) ve Hâris el-Bekrî'dir.⁶⁰

Hammâd'ın İmru' u'l-Kays'ı muallakaya dahil etmesinin ardındaki nedenin, şairin şiir mukaddimelerinin hoşuna gitmesi ya da içerdiği konular itibarıyla Hammâd'ın ilgisini çekmesi olduğu söylenebilir. Bununla birlikte teşbîh ve kinâye sanatının İmru' u'l-Kays'ın şiirlerinde kendini göstermesi ve bu sanatların şair tarafından ustalıkla icra edilmesi muallaka şairleri arasında zikredilmesini sağlamıştır.⁶¹

Aynı şekilde Tarafe'nin şiirlerindeki deve tasvirleri ve hikmetli sözleri de Hammâd'ın ilgisini çekmiştir. Diğer edebî tenkitçilerde olduğu gibi Hammâd da şiirdeki hikmet temalarından hoşlanmaktadır. Tarafe ve Züheyr'in şiirleri bu açıdan örnek teşkil ettiğinden söz konusu iki şair Hammâd'ın muallaka tercihinde kendilerine yer bulmuşlardır. Amr b. Külsûm ise muallakasının girişindeki şiir temasıyla temayüz etmiştir. Bununla birlikte esas teması fahr olan Amr b. Külsûm, şarabı fahrın bir parçası olarak görmüştür. Benzer şarap mukaddimesi ve tasvirlerinin Hâris b. Hillize'nin şiirlerinde de olması nedeniyle bu şairler, Hammâd'ın muallaka tercihlerinde kendilerine yer bulmuşlardır.⁶²

Yine kaynaklarda Hammâd'ın döneminin şiirleri ve şairleri hakkında kendisine danışıldığından ve onun da bu hususlarda bazı fikirler beyan ettiğinden bahsedilmektedir. Örneğin, el-Ferezdak (öl. 114/732), Cerîr (öl. 110/728 [?]) ile kendisinden hangisinin daha iyi şair olduğunu Hammâd'a sormuştur. Bunun üzerine Hammâd, bazı konularda Cerîr'in, bazı konularda da el-Ferezdak'ın iyi olduğunu söylemiştir.⁶³ Hammâd'a, 'Amr b. Ebî Rebî'a'nın şiirleri hakkında sorulduğunda ise ذَاكَ الْفُسْتُوقُ الْمَقْشَّرُ "kabuğu soyulmuş fıstık gibi" ifadesini kullanmıştır.⁶⁴ Yani bu ifadeyle Amr b. Ebî Rebîa'nın

⁶⁰ el-Mehdî Me'mûn Ebşer, "er-Rivayetu ve'n-Nakdu inde Hammâd er-Râviye", *Mecelletu Câmiatu Sinnâr* 3/2 (2014), 113.

⁶¹ Ebşer, "er-Rivayetu ve'n-Nakdu inde Hammâd er-Râviye", 116.

⁶² Ebşer, "er-Rivayetu ve'n-Nakdu inde Hammâd er-Râviye", 117.

⁶³ el-İsfahânî, *el-Eğâni*, 8/40.

⁶⁴ el-İsfahânî, *el-Eğâni*, 1/84.

şiiirlerini beğendiğini, okuyanı hiç yormadan anlaşıldığını ve lafızlarının çok tatlı olduğunu ifade etmektedir.

Keza Hammâd bir gün Mehdî'nin yanına geldiğinde, Mehdî kendisinden sarhoşlukla ilgili en güzel beyitleri okumasını istemiş, bunun karşılığında bazı hediyeler vereceğini söylemiştir. Bunun üzerine Hammâd, el-Ahtal'a (öl. 92/710-11) ait bazı beyitler okumuştur.⁶⁵

Hammâd Cahiliye döneminde teşbîh sanatını en iyi uygulayan şairin İmru'u'l-Kays, İslamî dönemde ise Zürrumme olduğunu ifade etmiştir.⁶⁶ Yine bir rivayette Muaviye b. Bekr el-Bâhilî, Hammâd'a "Nabiğa (öl. 604 [?]) hangi özelliğiyle ön plana çıkıyor?" şeklinde sormuş, Hammâd da "Onun tek bir beytinin hatta çok daha azının sana yeterli gelmesidir." diyerek Nabiğa'nın şu beytini okumuştur:⁶⁷

خَلَفْتُ فَلَمْ أَتْرُكْ لِنَفْسِكَ رِيْبَةً ... وَكَيْسَ وَرَاءَ اللَّهِ لِلْمَرْءِ مَذْهَبٌ

"Sende şüphe bırakmayacak şekilde yemin ettim. Bir kimseye Allah'a yeminden öte başka bir yol yoktur."

Hammâd'ın edebî tenkitçiliğiyle ilgili olarak genel anlamda sadece râviliğiyle ön plana çıkan birisi olmadığı, aynı zamanda rivayet ettiği şiiirleri değerlendiren bir edebî tenkitçi karaktere sahip olduğu ifade edilebilir. Bu anlamda başta kendisinin hâkim olduğu Cahiliye dönemi şiiirleri olmak üzere, diğer bazı dönem şair ve şiiirleriyle ilgili bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Rivayete ve şiiire olan ilgisi bakımından Hammâd'ın bu değerlendirmeleri edebî tenkit açısından önem arz etmektedir.

Sonuç

Eski Arap şiiirinin günümüze aktarılmasını sağlayan faktör hiç şüpheşiz şiiir râvileridir. Çalışmada ele alınan Hammâd er-Râviye de bu şiiir râvilerinin en önemlilerindendir. Abbâsî dönemi başlarında genellikle sözlü olarak aktarılan şiiirin tedvinine geçildiği ve bilhassa Basra ve Kûfe şehirlerinde şiiir riva-

⁶⁵ el-İsfahânî, *el-Eğânî*, 6/97.

⁶⁶ el-İsfahânî, *el-Eğânî*, 18/14.

⁶⁷ el-İsfahânî, *el-Eğânî*, 11/10.

yetine önem verildiği görülmektedir. Hammâd ise Kûfe'deki ekolün öncülüğünü yapmıştır.

Hammâd, ezberinde Cahiliye dönemine ait çokça şiir bulunmasından dolayı "er-Râviye" lakabıyla anılmıştır. Gençlik dönemini hırsızlık ve birtakım eğlencelerle geçiren Hammâd'ın yine bir hırsızlık esnasında bulduğu şiirler hayatında bir dönüm noktası olmuştur. O günden sonra şiire ilgi duymaya başlayan Hammâd, bu alanda yetkinleşmiştir.

Hammâd'ın şiire dair bu bilgisi halifelerin de dikkatini çekmiştir. Emevî ve Abbâsî halifeleri Hammâd'dan şiire ve Eyyâmu'l-'Arab'a dair bilgiler almış, bunlara karşılık olarak ona hediyeler vermişlerdir.

Halefu'l-Ahmer ve el-Asma'î gibi önemli dilcilere hocalık yapan Hammâd birtakım ithamlara maruz kalmaktan kurtulamamıştır. Özellikle Cahiliye dönemi şairleri adına şiirler uydurduğu ve bunları o şairlere aitmiş gibi rivayet ettiği aktarılmıştır. Tüm bu ithamların tamamen asılsız olduğunu söylemek mümkün olmamakla birlikte rivayetlerin arka planında bazı problemler olduğu da görülmüştür.

Hammâd'ın şiirlerinde birtakım tasarrufta bulunması mümkün görünmekle birlikte ayrı üsluplarla bazı şairlere nispet ederek mükemmel sayılacak derecede şiir nazmetmesi pek mümkün görülmemiştir. Ayrıca çalışmanın içeriğinde de değinildiği üzere Hammâd'a yapılan ithamların ana gerekçelerinden birisi Basra-Kûfe çekişmesi kaynaklıdır. Bu anlamda gelen eleştirilerin çoğunluğunun Basralı dilcilerden olması da bu durumu destekler niteliktedir.

Bununla birlikte yine çalışmada değinilen bazı rivayetlerde yer alan Kûfeli el-Mufaddal ed-Dabbî'nin Hammâd'a yaptığı eleştiriler kişisel husumet olarak değerlendirilmiştir. Buna ek olarak Hammâd'ın Emevîlere olan meylinin aksine el-Mufaddal'ın Abbâsîlere olan meyli, aralarındaki tartışmaları körüklemiştir. Tüm bunlara rağmen Hammâd, eski Arap şiirinin intikalinde önemli rol oynayan râvilerin başında gelmektedir. Kendisine yöneltilen ithamların bir kısmı sıhhat açısından bazı zayıf rivayetlere dayanmaktadır.

Hammâd, şiir rivayetinin yanı sıra edebî tenkitçilik yönüyle de ön plana çıkmaktadır. Bu anlamda muallaka şiirlerine dair tespitleri, onun edebî tenkitçilik yönünün en önemli özelliklerindedir. Kezâ gerek Cahiliye dönemi ge-

rekse diğer dönem şair ve şiiirleriyle ilgili tespitleri ve değerlendirmeleri de onun edebî tenkit açısından önemli bir dilci olduğunun göstergelerindedir.

Kaynakça

- Cumâhî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sellâm b. Ubeydillâh. *Tabakâtu Fuhûli's-Şu'arâ'*. thk. Mahmûd Muhammed Şâkir. 2 Cilt. Cidde: Dâru'l-Medenî, ts.
- Çetin, Nihad M. *Eski Arap Şiiri*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2. Basım, 2019.
- Dayf, Şevkî. *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî (el-Asru'l-Câhilî)*. 10 Cilt. Mısır: Dâru'l-Maârif, 1960.
- Demirayak, Kenan. *Arap Edebiyatı Tarihi-I (Cahiliye Dönemi)*. Erzurum: Fenomen Yayınları, 2014.
- Ebşer, el-Mehdî Me'mûn. "er-Rivayetu ve'n-Nakdu inde Hammâd er-Râviye". *Mecelletu Câmiatu Sinnâr* 3/2 (2014), 105-124.
- Esed, Nâsiruddîn. *Masâdiru's-Şi'ri'l-Câhiliyye*. Beyrût: Dâru'l-Ciyîl, 1988.
- Goldzîher, Ignace. *Klasik Arap Literatürü*. çev. Rahmi Er - Azmi Yüksel. Ankara: Vadi Yayınları, 2012.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût. *Mu'cemü'l-üdebâ'*. thk. İhsân Abbâs. 7 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.
- Hâtimî, Ebû Alî Muhammed b. Hasen (Hüseyn) b. Muzaffer el-Bağdâdî. *Hilyetu'l-Muhadara*. thk. Cafer el-Kettânî. 2 Cilt. Irak: Dâru'r-Reşîd, 1979.
- Hüseyn, Tâhâ. *Fi's-Şi'ri'l-Câhilî*. Kâhire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1926.
- İbn Abdirabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *el-İkdü'l-Ferîd*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1404.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân. *el-Hasâis*. 3 Cilt. b.y.: el-Heyetu'l-Mısriyyetu'l-Amme, ts.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr. *Vefayâtu'l-A'yan*. thk. İhsân Abbâs. 7 Cilt. Beyrût: Dâru Sadr, ts.

- İbn Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramazan. Beyrût: Dâru'l-Marife, 1997.
- İbn Sikkât, Ebü Yûsuf Ya'kûb b. İshâk. *Dîvânu'l-Hutay'e bi-rivayeti ve şerhi İbn Sikkât*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993.
- İbnu's-Şecerî, Ebü's-Saâdât Ziyâuddîn Hibetullah b. Alî b. Muhammed b. Hazma el-Hâsimî. *Muhtârâtu Şu'arâ'i'l-Arab*. thk. Mahmûd Hasan Zenâtî. 3 Cilt. Mısır: Matbaatu'l-İtimâd, 1925.
- İsfahânî, Ebü'l-Ferec Alî b. el-Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî. *el-Eğânî*. thk. Semîr Câbir. 24 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Lugavî, Ebu't-Tayyib. *Merâtibu'n-Nahviyyîn*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim. Beyrût: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2009.
- Özdoğan, Mehmet Akif. "Klâsik Arap Edebiyatında Edebî Tenkidin Ortaya Çıkışı" 2/7 (2002), 141-152.
- Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâluddîn. *el-Muzhir fî Ulûmi'l-luga*. thk. Fuâd Ali Mansûr. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.
- Taberî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Târihu't-Taberî*. 11 Cilt. Beyrût: Dâru't-Turâs, 1387.
- Tâî, Abdullatîf Hammûdî. "Hammâd er-Râviye beyne yedey'il-Kadâi'l-Edebî". *Mecelletu el-Mecmau'l-İlmî el-Irakî* 53 (2006), 138-169.
- Tüccar, Zülfikar. "Hammâd er-Râviye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/486-488. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Tülücü, Süleyman. "Mu'allakât ve Şairleri Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi I". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (2005), 1-70.
- Zeccâcî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk. *Mecâlisu'l-Ulema*. thk. Abdussamed Muhammed Hârun. Kahire: Mektebetu'l-Hancı, 1983.
- Züheyr b. Ebi Sülma. *Diovanu Züheyr*. thk. Ali Hasan Fâûr. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1988.